

Полтавський національний технічний університет
імені Юрія Кондратюка

Полтавське регіональне відділення
Всеукраїнського Фонду відтворення
видатних пам'яток
історико-архітектурної спадщини
імені Олеса Гончара

О. Гончар

УКРАЇНА: АРХІТЕКТУРА, ІСТОРІЯ, МИСТЕЦТВО

**Матеріали IV Всеукраїнської
наукової конференції
«Вайнгортівські читання»**

Полтава
2012

Полтавський національний технічний університет
імені Юрія Кондратюка

Полтавське регіональне відділення Всеукраїнського Фонду
відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини
імені Олеса Гончара

УКРАЇНА: АРХІТЕКТУРА, ІСТОРІЯ, МИСТЕЦТВО

**Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції
«Вайнгортівські читання»**

березень 2012 р.

Полтава
2012

УКРАЇНА: АРХІТЕКТУРА, ІСТОРІЯ, МИСТЕЦТВО. Матеріали четвертої Всеукраїнської наукової конференції «Вайнгортівські читання», березень 2012р. / За ред. В. Трегубова. – Полтава, 2012. – 262с.:іл. (Полтавське регіональне відділення Всеукраїнського Фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара) – Укр. мов.

Збірник присвячений пам'яті видатного полтавського архітектора і дослідника Л. С. Вайнгорта. Матеріали збірника охоплюють широке коло питань архітектури, мистецтвознавства та історії України.

Для архітекторів, істориків, мистецтвознавців, широкого кола шанувальників історії та культури України.

Представлені у збірнику матеріали публікуються вперше в авторській редакції.

Меценатам оргкомітет висловлює щонайсердечнішу подяку за підтримку збереження історико-культурної спадщини.

- © **Статті:** Наталія Кондель-Пермінова, Оксана Белявська, Валерій Трегубов, Тетяна Бунякіна, Тетяна Савченко, Людмила Шевченко, Наталія Новосельчук, Олександра Єрещенко, Артур Ароян, Катерина Міхеєнко, Ольга Нешта, Тарас Пустовіт, Олександр Савчук, Надія Кочерга, Віктор Ревегук, Білан Наталія, Людмила Шендрик, Вікторія Пащенко, Людмила Ольховська, Оксана Головка, Олена Зеленяк, Євгенія Стороха, Андрій Дмитренко, Юлія Ковальова, Оксана Волошенко, Віктор Волошенко, Євгенія Кобиляшна, Аліса Нестеренко, Лідія Івахненко, Іванна Павельчук, Денис Ковальов, Олег Перець, 2012 р.
- © **Укладання:** В. Трегубов, О. Белявська, Т. Бунякіна, 2012 р.
- © **Обкладинка і макет:** В.Трегубов, О. Белявська, Т. Бунякіна, 2012 р.
-

ХУДОЖНЬО-КОМПОЗИЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРНО-ЛІПНОГО ОЗДОБЛЕННЯ МУРОВАНИХ ХРАМІВ ПОЛТАВЩИНИ XVII – XVIII СТОЛІТЬ

У XVII – XVIII ст. закладалися принципи художньої організації українського національного предметно-просторового середовища. Естетизм та пишна декоративність мурованих споруд українського бароко інспірували введення у національне предметно-просторове середовище статуй гетьманів, різноманітних алегоричних фігур, які розміщувалися на фасадах, прикрашали інтер'єри гетьманських палаців та адміністративних споруд, але основним засобом пластичного оздоблення будівель стає багата за формою та різноманітна за тематикою ліпна орнаментика. Використовуючи архітектурні традиції, пластика гармонійно поєднувалася зі структурою споруди, утворюючи синтез, в якому виняткового значення набув вишуканий архітектурно-ліпний орнамент [5, 3, 4].

У 20-ті рр. архітектурне ліплення набуває значного поширення в Наддніпрянщині. Ранні зразки української ліпної орнаментики вказують на народні витoki цього виду оздоблення споруд: орнамент пластичний, має умовний характер, наслідуює мотиви народного розпису та різьблення по дереву. Ліпний декор зосереджується навколо вхідних та віконних прорізів, являючи собою рельєфні гірлянди плодів і квітів, які звішуються з обох боків прорізу. З цього часу, ліпний орнамент з вапнякового розчину, завдяки його великим пластичним можливостям, посідає важливе місце серед пластичних засобів оздоблення елементів будівель. Надзвичайно соковита пластика деталей декору українських споруд видається дещо грубуватою, але вона набуває особливої виразності при яскравому сонячному освітленні, завдяки багатству світлотіньових ефектів. До середини століття ліплення виступає на перший план у декоруванні споруд.

Барельєфний декор у структурі фасаду, іноді розміщували за принципом української плахти – на площині стіни більш-менш рівномірно, в інших випадках цей декор було подано за принципом художнього оформлення рушника: оздоблення скупчувалось на відповідних, найвигідніших для нього місцях, біля віконних та дверних отворів, а також на фронтонах, часто особливо багатим декором прикрашалися горішні частина будівель – фронтони та барабани бань [2, 113,

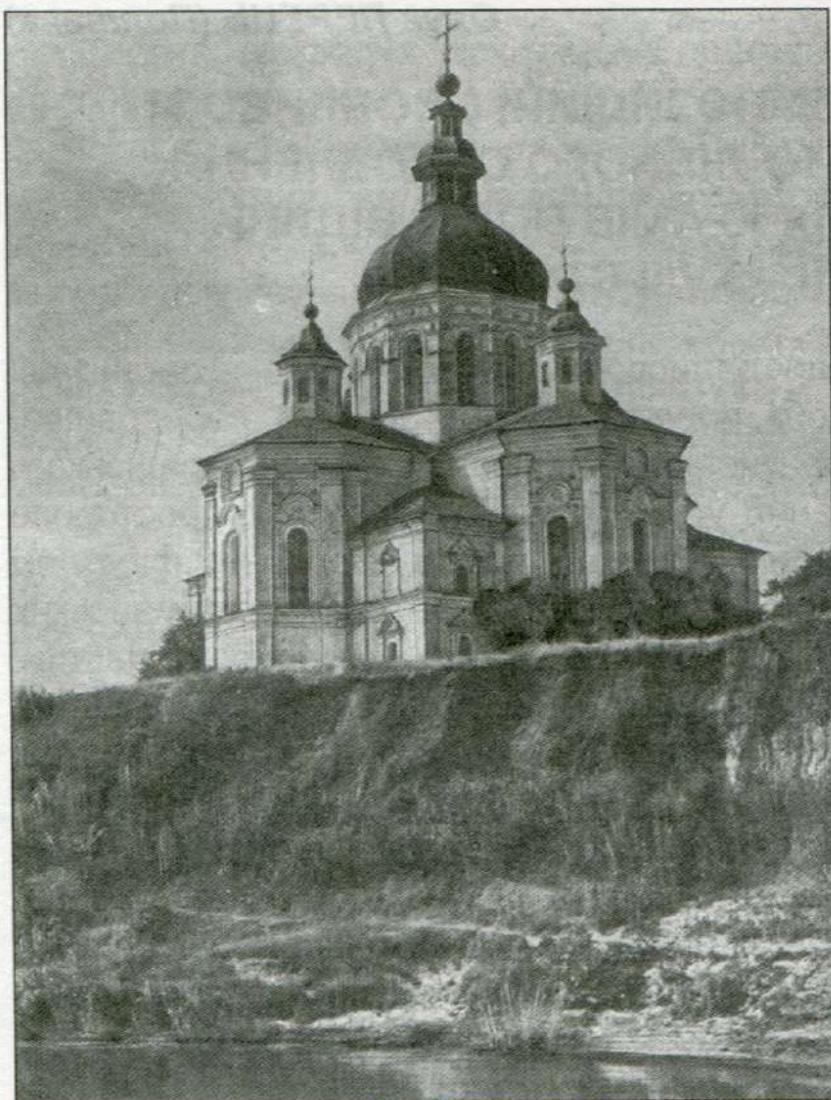

Рис. 1. Спасо-Преображенська церква у Сорочинцях.

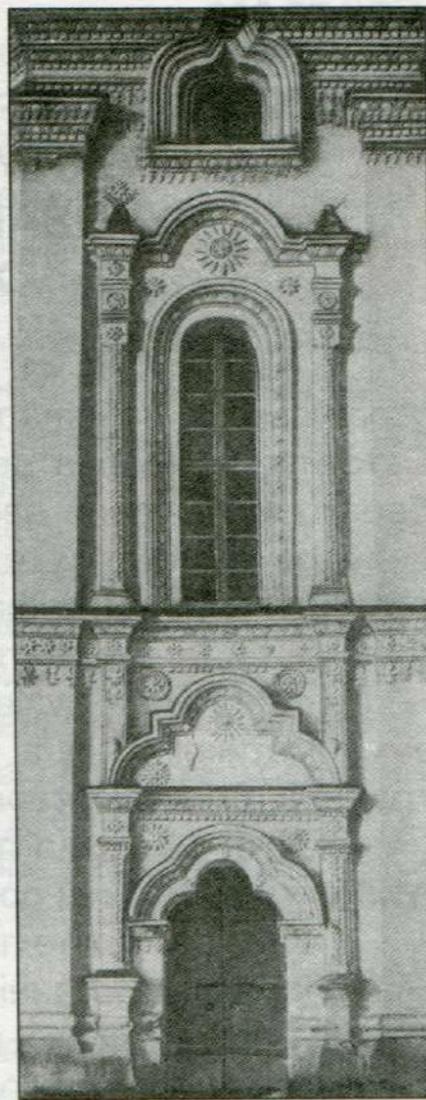

Рис.2. Західний портал Спасо-Преображенської церкви у Сорочинцях.

114, 115; 4, 184]. Оскільки портал панує над іншими елементами фасаду, підкоряючи їх собі, то саме композиція portalу виділяється багатими та виразними формами. Порталам українських споруд притаманна надзвичайна живописність та багатство композиційних прийомів, це зумовлювалося відсутністю канонізованих традицій у застосуванні архітектурних форм, що стимулювало творчу ініціативу народних майстрів [5, 4, 5, 8, 9]. Ліпний орнамент стає основним засобом оздоблення порталів з II чв. XVIII ст. Орнамент, який має умовний напівгеометричний характер розташовується, головним чином, на архітектурних елементах, або у тісному зв'язку із ними. Але найчастіше застосовується прийом, коли орнаментом вкривають не архітектурні елементи порталів, а, навпаки, площини, які

обмежені архітектурними формами. Тяги виступають тут як рамки, які облямовують орнаментальні композиції. Такий підхід до заповнення площини споріднює ліпні орнаменти із прийомами народного розпису. Орнаментом зазвичай заповнювали трикутні площини між прорізом і карнизною тягою. Часто ним вкривали горизонтальні елементи у вигляді характерного для народного мистецтва «бігунчика». З двох боків порталів розміщувалися вертикальні композиції на зразок гірлянд, що звисають. Над вхідним прорізом часто розташовувалися цілі скульптурні композиції, які суцільним килимом вкривали стіни. Виконані з віртуозною майстерністю, вони розвивали складні орнаментальні теми [5, 13, 14].

Своєрідністю відзначається рельєфний декор Спасо-Преображенської церкви у Сорочинцях (Рис.1). Хрещата за планом композиція церкви міцно пов'язана з місцевою традицією спорудження дерев'яних хрещатих храмів. Відповідно зі споконвічною народною традицією, але абсолютно оригінально, вирішене й декорування фасадів: портали з примхливими вигинами арок, фронти, оздоблені візерунками у вигляді квітів, жгутиків, зубчастих кіл, під карнизами ряди фігурок, що нагадують стилізовані постаті людей, які наче взяли за руки у сакральному ритуальному танку – мотив збережений від дохристиянських часів. Штукатурна орнаментация тісно пов'язана з архітектурними елементами [1, 22]. Центричність плану споруди зумовила відсутність чітко визначеного головного фасаду та майже повну тотожність схем композиційного рішення порталів входів, якому притаманне поєднання крупної пластики архітектурних елементів з витонченою рельєфною орнаментациєю різьбленого характеру. Західний портал акцентований незначними відмінностями в архітектурних елементах (Рис.2). Він має проріз трицентрової форми облямований профільованим архівольтом та прикрашений двохколонним приставним портиком, який завершує фронтон складної форми. Відмінність північного та південного порталів у тому, що їх фронти трьохаркової форми та спираються на кронштейни своєрідної форми. Вертикалі колонок порталів продовжуються у вертикалях колонок горішнього вікна утворюючи єдину вертикальну композицію, яку увінчує вигнутий карниз віконної лиштви. Таке рішення створює сильний акцент входу, але особливу художню цінність порталам надає своєрідна тинькована різьблена орнаментация, яка вкриває мережним візерунком архітектурні елементи порталів. Орнаментация має умовний напівгеометричний характер. Поруч із своєрідно трактованими класичними порізками у вигляді іоніків, бус, сухариків широко

застосовані розетки різноманітної форми та стилізовані рослинні мотиви. Сонцеподібні розети-квіти – давні символи сонця, що прикрашають фронтони порталів та вікон – важливі композиційні акценти. Орнаментальні форми вельми пласкі і способом виконання споріднюють ліпнину сорочинської церкви з народним різьбленням по дереву [1, 22; 5, 133, 134]. Виконані у дусі народних декоративних візерунків, які побутували у різьбленні по дереву, кераміці, вишивці тощо, сорочинські ліпні прикраси мають суто місцевий, народний колорит і роблять споруду особливою.

Подібні мотиви мали місце в оздобленні великого дев'ятидільного Успенського храму с. Лютеньки. Ліпним орнаментом геометричного характеру у поєднанні з елементами класичних профілів, прикрашені архітектурні елементи, що виступають з площини стіни [2, 113]. Портали оформлені однаково і вельми аскетично: невеликі напівциркульні вхідні отвори, прикрашені двома ліпленими розетками по боках, та обведені простим наличником.

Рис.3. Преображенський собор Мгарського монастиря.

Найвідомішим зразком національного архітектурного ліплення є рельєфне оздоблення Мгарського собору (Рис. 3). Виконане в 30—40

рр. XVIII ст., воно відіграє значну роль у структурі художнього образу споруди, домінуючи в її екстер'єрі завдяки суто національному трактуванню принципів барокової пластики, коли поєднуються різноманітні техніки та мотиви [3, 397]. Споруда являє зразок шестистопного монастирського храму з розвинутою повздовжньою віссю. Це визначило щедре й соковите оздоблення західного – головного фасаду. Вільно намальовані, ліплені зі штукатурки рослинні орнаменти та сюжетні рельєфи демонструють нешаблонне трактування барокової архітектурно-скульптурної композиційної традиції.

Західний портал фланкований широкими пілястрами, проте всі його архітектурні елементи не мають самостійного пластичного значення, а слугують лише основою для розгортання багатой орнаментальної композиції, яка наче килим вкриває поверхні. Виконана у техніці різьблення, рельєфна композиція складається із чітко модельованих елементів, які структуровані спрощеними архітектурними елементами portalу, поєднаними під прямим кутом. Вона уподібнюється до карбованих зі срібла окладам євангелій та іконним шатам. Орнаментальне оздоблення будується на варіаціях класичних акантових мотивів, що об'єднані спільним характером прорисовки, яка в об'ємі підкреслюється світлотінню [5, 136].

Західна стіна головного об'єму споруди, що здіймається над притвором і фланкована виступаючими кутовими вежами, має навколо великого хрещатого вікна величезне рельєфне панно з янголами. По-барочному пухкі янголи своєю стилістикою нагадують путті, поширених у тогочасній українській гравюрі. Янголи злітають до небес вздовж умовної центральної вісі фасаду, спільно несучи королівську корону та сурмлячи на різні боки у сурми. Вигини янгольських тіл, хвилеподібні складки янгольського вбрання, – все спрямоване діагонально до середини стіни та до гори, що створює враження стрімкого злету, але особливої легкості, вельми об'ємним на вид, тілам «вісників Божих», так би мовити, справжньої безтілесності, виконаним у рельєфі духам, надає сміливий композиційний прийом, коли скульптурне зображення накладається на архітектурні елементи, які його оточують. І тоді здається, ніби янголи відштовхуються ногами від вертикальних поверхонь пілястр, б'ють крилами об карниз та на наших очах відділяються від стіни масивної церковної споруди, злітаючи до небес. Рельєфні фігури янголів та поєднані із ними орнаментальні мотиви, розташовані навколо закруглених рамен хрестоподібного вікна, пластичними характеристиками нагадують соковите українське металеве карбування.

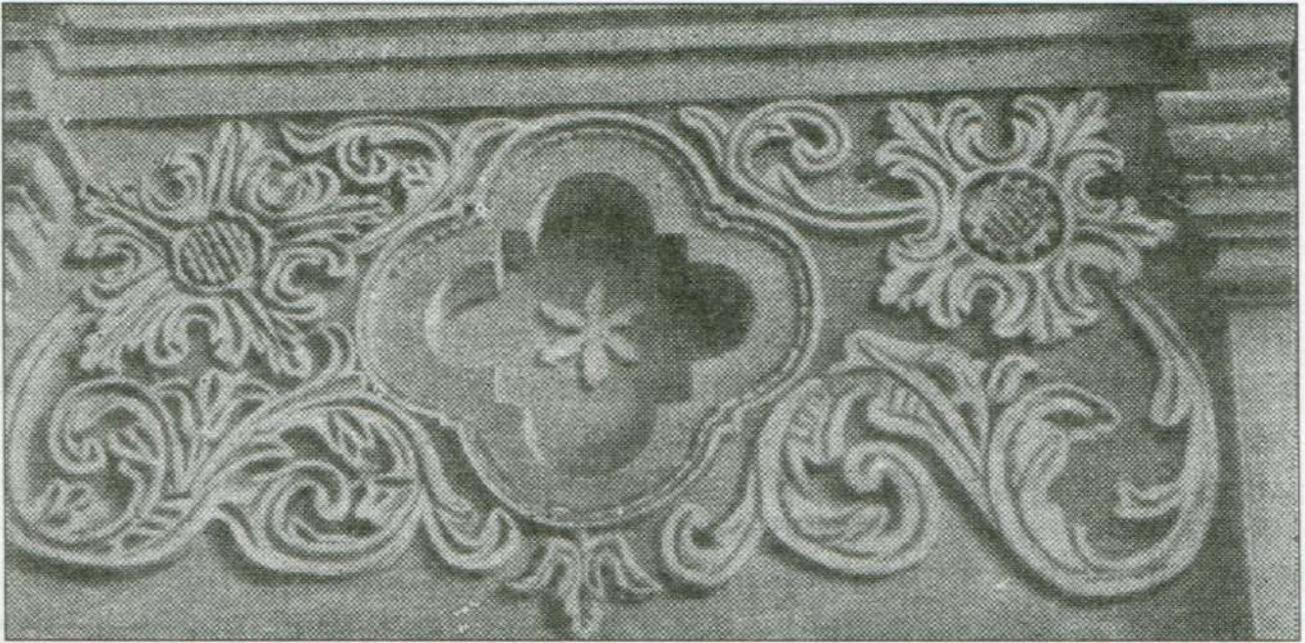

Рис. 4. Ліпне оздоблення північного фасаду Мгарського собору.

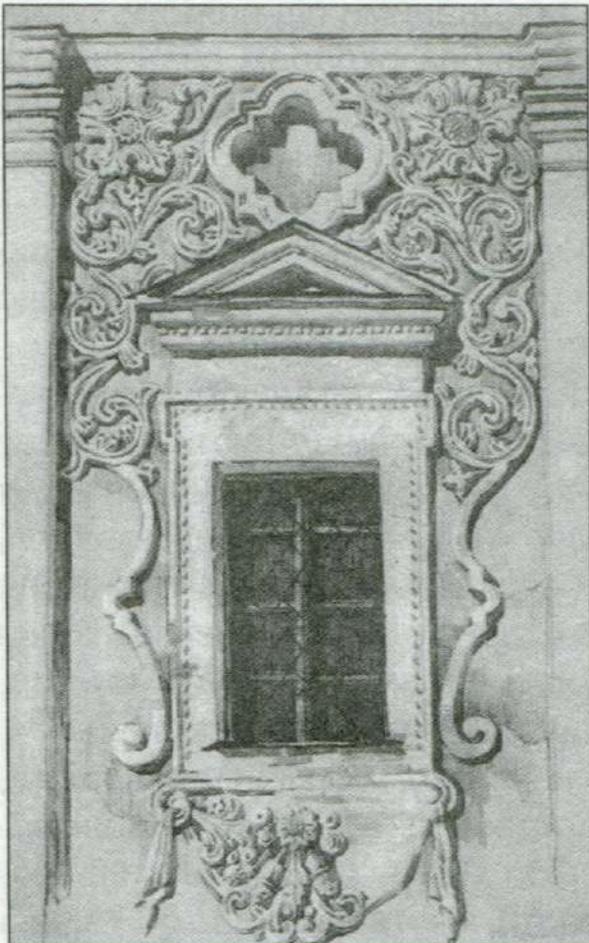

Рис. 5. Вікно західного фасаду Мгарського собору.

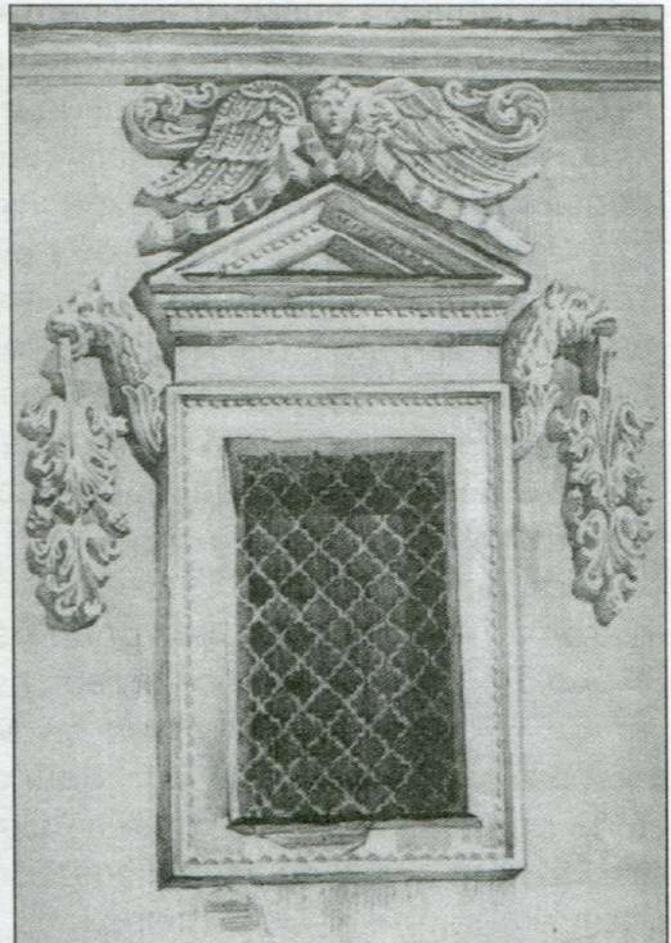

Рис. 6. Вікно північного фасаду Мгарського собору.

Вікна, двері та ніші різноманітних форм на фасадах виступають композиційними центрами для ліпних орнаментальних композицій,

на ризалітах ці композиції вирізняються особливою пишнотою (Рис. 4). Над вікнами нижнього рівня західного фасаду розташовані хрестоподібні нішки, обабіч яких вміщені стилізовані розетки – квіти, стебла котрих звиваючись, лягають на двосхилі фронтончики, спадають навколо вікон, тягнуться до великої гірлянди, приєднаної пасмами тканини до іонік під віконними кутами (Рис. 5). Ліпнина навколо горішніх вікон менша за площею, з меншою щільністю рельєфного покриття поверхні стіни. Над лучковим фронтончиком розквітає величезна рокайлева квітка, показана наче у розрізі, яка своїми відгалуженнями охоплює верхню частину вікна. В її галуззя вкомпоновані рельєфи свійських тварин, кінські та овечі голови.

Прямокутні вікна бічних фасадів теж, з обох боків, прикрашені кумедними рельєфними пташиними та тваринними головами на довгих шиях, які відходять від горішніх кутів облямування, тримають у дзьобах та пащах, звисаючи до низу важкі гілки з плодами та лапатами листям (Рис. 6). Над фронтончиками вікон нижнього рівня ще є янгольські лики з двома крилами, від яких донизу хвилями в'ються стрічки, слідуючи схилам мініатюрних фронтонів. Усі орнаментальні рельєфи бічних фасадів розміщені так, аби підкреслити головну частину фасадів – ризаліти з порталами [3, 401, 402].

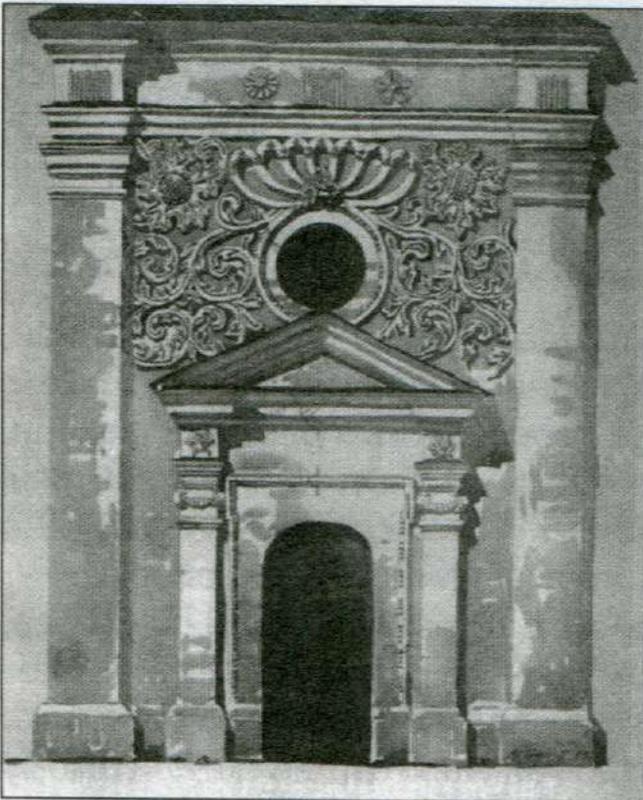

Рис.7. Південний портал Мгарського собору.

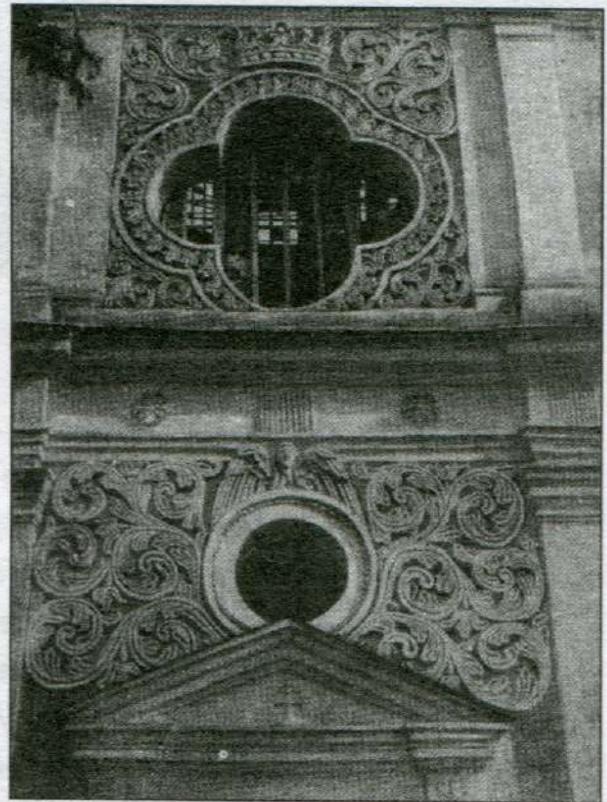

Рис.8. Ліпнина над північним порталом Мгарського собору.

Південний портал прикрашає орнаментальна ліпка, яка суцільним килимом вкриває увесь простір, обмежений пілястрами, фронтоном порталу й антаблементом першого ярусу. Орнамент виконано вільно, на живописний манер, він komponується навколо круглого вікна, над яким розміщено чи то соковитий картуш, чи то велику квітку, показану у розрізі. Обабіч, у кутах, розташовані великі розетки, які нагадують квіти соняшнику. Від картушу-квітки донизу розходяться міцні стебла, що утворюють великі закрутки зі своєрідно трактованих акантових мотивів, які займають всю площину (Рис.7).

Композиція ліпки над північним порталом наслідує композицію над південним, але розвивається не зверху донизу, а знизу доверху (Рис. 8). Інша техніка виконання надала орнаменту графічний площинний характер. Замість картуша-квітки над вікном розташовано янгольський лик з двома крилами. Стрижена «під макітру» голова янгола, твердо спираючись крилами на колесоподібне вікно, наче пробиває розкріповку стіни між ярусами будівлі. Орнамент знову демонструє вельми своєрідне трактування класичного аканта, який в'ється у великі закрутки [5, 135, 136].

Орнаменти південного фасаду мають м'яке моделювання, а на північному, навпаки, форма модельована дуже енергійно, що також вказує на врахування умов освітлення при доборі композиційних засобів.

У порівнянні із багатою рельєфною орнаментациєю на інших фасадах, ліпнина на східному фасаді стримана. На композиційні особливості декорування найбільше вплинули традиції народного мистецтва, своїм характером нагадуючи візерунки вибіжок або різьби по дереву.

Екстер'єрні барельєфи, в яких домінують рослинні мотиви, відзначаються декоративністю та гарним, вишуканим малюнком. Різні технічні прийоми виконання та своєрідність художньої манери, які особливо наочні у ліпленні порталів, свідчать, що декоративні композиції виконували різні майстри. Така колективна народна творчість визначила художню цінність ліпки Мгарського собору.

В інтер'єрі зображення мають більш реалістичний характер, а засоби їх виконання примітивніші. Тут увагу привертають оголені постаті янголів з гірляндами у руках, що кумедно вигинаються в оточенні рослинних мотивів та різноманітних атрибутів. У самому характері малюнку є щось легковажне але й життєрадісне [2,109].

Ліпний декор Мгарського собору пройнятий радісним життєстверджуючим почуттям і має світський характер. За тими ж

художніми принципами були виконані ліпні композиції на фасадах тридільної мурованої Покровської церкви в с. Баришівка [2, 114].

Рис. 9. Собор Хрестоздвиженського монастиря у Полтаві.

Композиція собору Хрестоздвиженського монастиря у Полтаві являє своєрідне поєднання шестистопного соборного храму та центричної п'ятибанної церкви (Рис. 9). Центричність композиції підкреслюється однаковим рішенням фрагментів фасадів та майже тотожним рішенням трьох порталів, які прикрашають також подібні ліпні композиції. В композиції фасадів портали відіграють головну роль, сильно вирізняючись від інших деталей собору своїми розмірами та крупною пластикою елементів (Рис. 10). Портали з круглястими розірваними фронтонами, стовпчиками, перехваченими обручами, що ніби прикріплюють їх до стіни. Тимпани фігурних фронтонів порталів заповнює мілка, натуралістична за трактовкою ліпнина рос-

линного характеру, що зображує кулясті плоди, від яких променями розходиться листя. Площина між прорізом та карнизом вкрита більш умовним орнаментом у вигляді стебел, що розходяться на два боки від мушлеподібної квітки над прорізом, їхні вигини ритмічно розвивають форми дуг трьохарочного прорізу. Порівняно із мгарськими, полтавські рельєфні композиції дуже легкі, вони вирізняються розго- нистим розчерком візерунків і мають святковий вигляд [5, 126, 127].

Рис. 10. Портал собору Хрестоздвиженського монастиря у Полтаві.

Рис. 11. Собор Вознесенського монастиря у Переяславі.

Примхливі кристалоподібні форми дев'ятидільного однобанного собору Вознесенського монастиря в Переяславі (Рис. 11) також збагачує оригінальний ліпний декор, в рослинних орнаментах якого, поряд із класичним, своєрідно трактованим акантом, сусідять мотиви місцевої флори [3, 71]. Рельєфний декор зосереджено над порталами, на гранчастих формах барабану стрункої бані та зламах по-барочному вишуканих фронтонів. В орнаментальній композиції фризу, що охоплює барабан під самою банею, сусідять український барвінок, барочний акант і маскарони античних богів (Рис. 12).

Рис. 12. Ліпний маскарон Вознесенського собору у Переяславі.

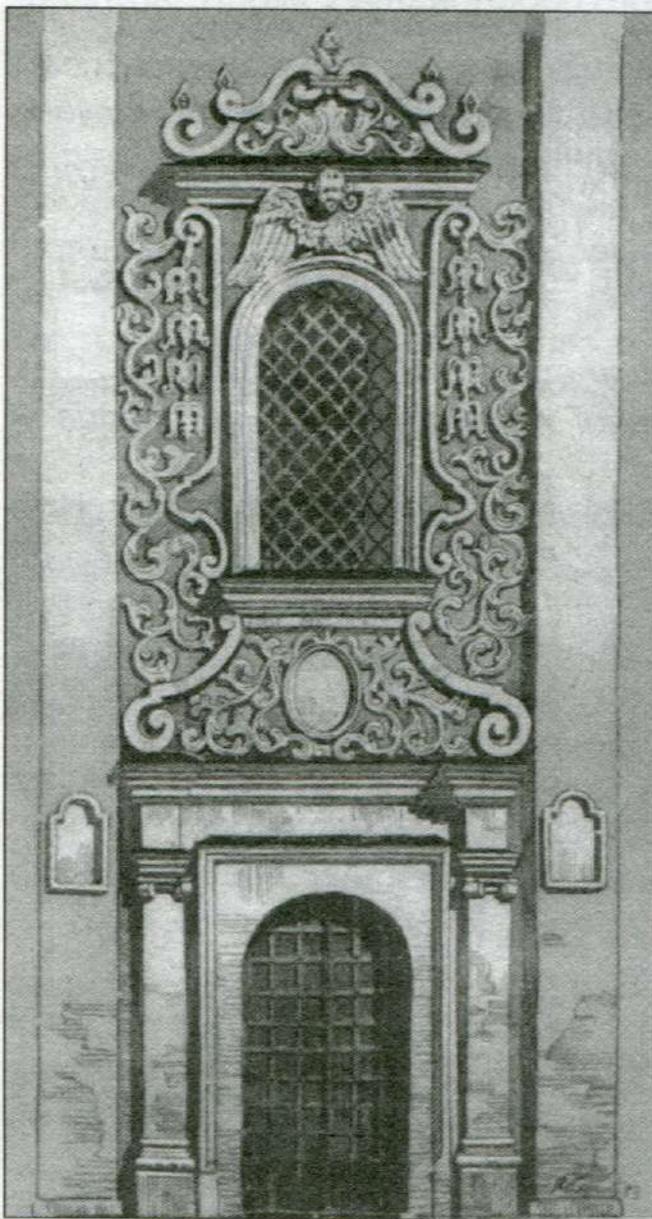

Рис. 13. Західний портал Вознесенського собору у Переяславі.

Надпорталами, на площині, що чітко обмежується вертикалями пілястр, розташовані рельєфні композиції, які відзначаються сміливістю і соковитістю, вирішені дещо по різному, але за спільною композиційною схемою (Рис. 13). Композиційними центрами в них виступають великі півциркульні вікна, увінчані янгольськими ликами з двома широко розгорнутими крилами. Композиції структуруються трьома горизонтальними архітектурними деталями: карнизом над вікном, зовнішнім підвіконням та карнизом portalу. Засобами орнаментального рельєфу створюється по-бароковому вигадлива композиція, що складається з частин, які зображують: фронтон над порталом, фронтончик над вікном і вертикальні орнаментальні площини, котрі їх поєднують. Фронтон-рельєф композиційно з'єднує портал з вікном над ним. Площини обабіч вікна вкриває густа, кручена ліпна рослинність, яку несуть звиваючись міцні стебла, чиї вигини збагачують лапідарне облямування вікна. Стебла наче підпирають карниз над вікном, закрутившись в іоніки та допомагаючи янголам, котрі ніби несуть його з ліпним фронтончиком на крилах. Рельєфний фронтончик

над вікном увінчує всю цю вертикально спрямовану архітектурно-рельєфну композицію, призначення якої – художньо підкреслити вхідну частину храму.

Композиційні принципи, що були опрацьовані в архітектурно-ліпній композиції, на етапі формування української нації у XVII - XVIII ст., на землях Полтавщини, мали вагоме значення при створенні національного предметно-просторового середовища, і є актуальними при вирішенні проблем естетичної організації сучасного українського предметно-просторового середовища, оскільки пов'язані із питаннями по формуванню традиційного скульптурного компоненту, який у різноманітних формах скульптури та комплексах мистецьких форм виступає органічною складовою цього середовища у якості загально-художнього компонента середовища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білецький П.О. *Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII століть.* – К. : Мистецтво, 1981. – 159 с.
2. *Історія українського мистецтва.* – К. : Жовтень, 1968. – Т. 3. – 364 с.
3. Логвин Г.Н. *По Україні.* – К. : Мистецтво, 1968. – 464 с.
4. Уманцев Ф.С. *Мистецтво давньої України. Історичний нарис.* – Київ: Либідь, 2002. – 328 с.
5. Цапенко М.П. *Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков.* – М.: Стройиздат, 1967. – 236 с.
6. Яблонский Д.Н. *Порталы в украинской архитектуре.* – К. : Издательство Академии Архитектуры Украинской ССР, 1955. – 142 с.